
Heves megye települései a 16.században

A hatvani szandzsák
települései a
16.században

Jelige: sdk446

Lezárás dátuma: 2014.12.03.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	1
Bevezetés.....	2
Forrásaimról	4
A pusztásodás jelenségének vizsgálata	7
Demográfiai következtetések	14
A településhálózat átalakulása.....	19
Felhasznált források és szakirodalom	25
Függelék.....	27

Bevezetés

Több neves kutatónk foglalkozott a törökkori településtörténettel, társadalmi változásokkal, elég csak Hegyi Klára, Engel Pál, Dávid Géza vagy Káldy-Nagy Gyula nevét említenem. Heves megyét azonban ebből a szempontból még eddig nem vizsgálta senki, bár a vonatkozó adó- és dézsmaösszeírásokat publikálták és kiadták. Kíváncsi voltam, miután több ilyen témájú tanulmányt olvastam, hogy szűkebb pátriámban valóban akkora volt-e a pusztítás, mint például a Délvidéken, ahogy azt Engel Pál tanulmánya¹ boncolgatja.

A korszak ilyen szempontból gazdag forrásokban, hiszen rendelkezésünkre állnak mind a dézsmajegyzékek, mind a török adóösszeírások, a defterek. Ezek feldolgozása és kiadása napjainkban is zajlik, de az isztambuli levéltár, illetve több európai levéltár is őriz még bőven ilyen forrásokat.

Már a 19. században megindult e források feldolgozása,² majd aktívan folytatódott a múlt században is (Fekete Lajos, Dávid Géza).³ Az ezekről a forrásokról megjelent összefoglaló igényről készült mű Káldy-Nagy Gyula nevéhez fűződik.⁴

Engel Pál több délvidéki szandzsák összeírásából dolgozott,⁵ illetve más forrásokból is vizsgálta ezt a kérdést.⁶ Kimutatta, hogy a Délvidék jelentős károkat szenvedett el a török portyák miatt, lakossága számottevően megcsappant, a települések nagy része pedig eltűnt.

Hegyi Klára elsősorban az adóztatás szempontjából vizsgálta a problémát,⁷ ő mutatta ki, hogy a török defterdárók gyakran olyan helységeket is regisztrálnak, akár 100 km-rel a végvár vonal mögött, amelyeket ténylegesen nem birtokolnak, és ezeket pusztaként definiálják, holott egyértelműen lakottak az adott korszakban (ún. óhajdefterek).⁸ A szerző más művében is

¹ Engel Pál: A török dúlás hatása a népességre. *História*, 1999/8. 14-16.o.

² Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1890.

³ Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968.

Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982.

Fodor Pál: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: *Lengvári István (szerk.): In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére.* Pécs, 1996. 195-208.o.

⁴ Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970.

⁵ Engel Pál: A temesvári és moldvai szandzsák török kori települései 1554-1579. Szeged, 1996.

⁶ Engel Pál: A török dúlás hatása. uo.

⁷ Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában (Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára).* Budapest, 1993.

⁸ Óhajdefterek az 1570-es defterben jelennek meg ebben a szandzsákban, elsősorban Borsod vármegyei településekről van szó, például Sárospatak, Ónod, Miskolcon túli fálvak.

foglalkozik a török közigazgatással,⁹ bemutatja a török adóztatás rendkívül adaptív voltát, alkalmazkodását a helyi viszonyokhoz, melyet több általam felhasznált forrás is alátámaszt.¹⁰

Szakály Ferenc sokat foglalkozott Eger várának hódoltsági tevékenységével,¹¹ illetve a környék török kori helyzetével, többek között külön Gyöngyös mezővárossal is.¹² Feltárta Eger várának a hódoltsági területeken meddig terjedt a befolyási körzete, illetve ezt a befolyást milyen módon érvényesítette.¹³

Maksay Ferenc munkája elsősorban birtokviszonyok tisztázásához pontosabb megértéséhez nyújthat segítséget.¹⁴

Kutatásom célja eredetileg a Heves megyei települések 16. századi sorsának feltárása volt, azonban a munka során a korabeli közigazgatás eltérő volta miatt több olyan helység is a látókörömbe került, amely ma már nem a megye része, azonban a korban egyértelműen szerves egységet alkotott a megye mai településeivel, ezért ezeket a helységeket is bevontam a kutatásba (a címváltoztatás is ennek a következménye). Elsősorban arra fókuszáltam mennyiben igazak a korszakról ismert közhelyek: az óriási pusztulás, nagy lakosságpusztulás, elhagyott falvak tömege. A térség településföldrajza egyszerűbben kutatható a rendelkezésre álló források alapján, míg a népesség becslése lényegesen ingoványosabb terep, azonban mindkettő vizsgálata során szükséges több különböző egykorú forrás összevetése, ahogy erre több szerző is felhívja a figyelmet, nem csak a magyar szakirodalomban.¹⁵ Jelen írásomban a 16. században keletkezett török és magyar adóösszeírásait vetem össze a fentiek vizsgálata szempontjából, közelebbről vizsgálva a pusztásodás jelenségét, ezzel összefüggésben a településszerkezet átalakulását igyekszem feltárni, illetve megkísérlem a népesség számának hozzávetőleges becslését,

Munkámban először a forrásaimról, azok használatáról, és a felmerülő problémákról ejtek néhány szót, majd táblázatok segítségével jelenítem meg a számomra, és a dolgozat szempontjából adatokat, és vonom le a következtetéseim. Dolgozatom két függelék zárja,

⁹ Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995.

¹⁰ Például már az 1547-es defterben megjelennek a jász települések, melyek egy összegben adóznak, külön kiemeli az összeírás készítője, hogy a hagyományok, szokások szerint.

¹¹ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.

¹² Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Havassy Péter, Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–178. o.

¹³ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás. ua. 51-53.o., ill. 74-77.o.

¹⁴ Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I-II. Bp., 1990.

¹⁵ Lowry, Heath W. Jr.: Studies in defterology. Isztambul, 1992. 15.o.

melyek egyike egy térkép, amely a vizsgálatom tárgyát képező régiót ábrázolja, míg a másik az egyes körzetekhez tartozó helységek listája és adatai.

Forrásaimról

Dolgozatomhoz a hatvani szandzsák 1550. évi, illetve 1570. évi török adóösszeírását,¹⁶ illetve az érintett helységek 1549. évi és 1576. évi dézsmajegyzékeit¹⁷ használtam fel forrásként. Mindkettő fontos forrás a gazdaságtörténészek számára is, ám engem most igen gazdag hely- és személynévanyaguk érdekelt.

A falvak pusztulásának vizsgálatára több lehetőség kínálkozik a segítségükkel, azonban most csak azzal foglalkozom, mely települések éltek túl a korszakot, és melyek néptelenednek el.

Bár mindkét irattípus tartalmazza az adózó családfők nevét és a háztartások számát, nem egyszerű dolog ezekből konkrét népességszámmra következni véleményem szerint, mivel az anyag nem egyszer hiányos (elsősorban a török összeírásból maradt ki az adózó népesség tetemes része ismeretlen okból),¹⁸ illetve az egy háztartásban élők számát csak megbecsülni tudjuk. Másik probléma, elsősorban szintén a török összeírással, hogy nem tudjuk hány éves kortól, vagy esetleg milyen egyéb feltételtől teszi függővé a családfőként való bejegyzést.¹⁹ Bayerle felhívja egy másik problémára is a figyelmet,²⁰ miszerint a hatvani bég szándékosan meghamisít adatokat Pásztó birtokként való megszerzése érdekében, ezért nem egy település adatai váltak megbízhatatlanná. A török defterdárokról közismert volt, hogy hajlamosak kevesebb adót bevallani a központi kincstárnak, hogy több maradjon a helyi török igazgatásnak.

Mindkét forrás kihagyja az összeírásból az adófizetésre képtelen, szegény háztartásokat, ezek számát szintén csak becsülni lehet, bár valószínűleg nem lehetett kevés a több hadjárat által megviselt vidéken.²¹

¹⁶ Bayerle Gusztáv: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan, 1998.; Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968.

¹⁷ Bán Péter: Dézsmajegyzékek: 2. Heves- és Külső-Szolnok vármegye, 1549. Eger, 1988. illetve N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek: Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék. Budapest, 1960.

¹⁸ Bayerle Gusztáv: A hatvani szandzsák. ua.. 15.o.

¹⁹ ua. 9.o.

²⁰ ua. 15.o.

²¹ uo.

A két típusú forrás összehasonlítását tovább nehezíti a különböző adóalap: a defterek 300 akcse feletti ingóvagyonnal rendelkező személyeket írják össze, míg a dézsma telek alapon írja össze az adózókat. Szakály Ferenc szerint a török forrásokban összeírt családfők számának legalább meg kéne közelítenie, de inkább meghaladnia a dézsmákban feltüntetettekét, mivel ekkoriban már általában több család élt egy telken.²² Ennek ellenére azt láthatjuk, hogy sokszor a dézsmaadatai lényegesen több adófizetőt regisztrálnak, például Felnémet, Nagytálya, vagy Mezőkövesd esetében. Ezek a helységek elsősorban Eger várának közvetlen körzetében helyezkednek el, így azt feltételezhetjük, hogy a török a fontos végvár közelében nem igazán volt képes hatékony adóztatói tevékenységet kifejtteni.²³

Nézzük tehát külön-külön az egyes forrásokat, és az ezek felhasználását nehezítő tényezőket! Bár mindegyik forrás rendkívül hasznos, bizonyos szempontokat figyelembe kell venni a feldolgozásuk során, ahogy erről külön felhívják a figyelmet Káldy-Nagy Gyula,²⁴ illetve Ila Bálint.²⁵ Az ő munkáikat felhasználva dolgoztam fel ezeket a forrásokat, azonban az ezeket kiadó szerzők ismertetnek ezeken felül más, specifikusan az adott anyaggal kapcsolatban felmerülő speciális problémákat, ezeket ismertetném röviden.

Az általam feldolgozott dézsmajegyzékek a püspökség számára készültek, bár ekkor az egyházmegye dézsmajövedelmeit már Eger vára számára adták, annak fenntartására.²⁶ Ezeket a vár be is szedi, bár a török erősségek közelében gyakran nem mindegyik tizedet képes beszedni (például 1549-ben Horton már csak a juhtizedet szedi), illetve gyakran pénzbeli megváltással helyettesíti azt.²⁷ Az állandó török helyőrséggel bíró helységek is kénytelenek adózni a várnak (például Hatvan), azonban ezek nem jelennek meg az íveken, mivel konkrét pénzösszeggel váltják meg magukat.²⁸

Az 1549-es dézsma külön íven szerepelteti a gabona, illetve bordézsmát,²⁹ így a két listát összevetve kalkuláltam a családfők számát, általában a nagyobb számú adatot fogadva el. Az összeírás külön jelzi az extraneus birtokosokat, tehát akik nem ott élnek, csak birtokuk fekszik

²² Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 31-32.o.

²³ ua. 31.o.

²⁴ Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970., ill. Káldy-Nagy Gyula: A szandzsák-összeírások forrásértékéről. In: Keletkutatás 1992. ősz. 114-120.o.

²⁵ Ila Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In: A történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics József). Budapest, 1957.

²⁶ Sugár István: Az egri vár históriája. Budapest. 1991. 16-17.o., ill. N. Kiss István: 16.századi dézsmajegyzékek. ua. 5.o.

²⁷ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás. ua. 52.o.

²⁸ ua. 133.o.

²⁹ Bán Péter: Dézsmajegyzékek: 2. Heves- és Külső-Szolnok vármegye, 1549. Eger, 1988.

a településen.³⁰ Ezeket természetesen nem számítottam bele az adatokba. Az adatokból kitűnik, hogy a hagyományos bortermelő vidékeken már ekkor a bordézsma ívéen írnak össze több adózót, mely mutatja e termelési ág fontosságát, és komoly részesedését a jövedelmekben.

Az 1576-os dézsma felépítése hasonló, bár az N. Kiss István-féle kiadás nem tartalmaz személyneveket, azonban az adózó családfők száma ezen adatok híján is megállapítható belőle. A szerző elsősorban gazdaságtörténeti szempontból vizsgálja a forrást, és sajnos helyismeret híján nem egy helységet félreazonosít. Példaként említhetem az eredeti dokumentumban Tharkan néven említett falut,³¹ amit a szerző Mezőtárkányként azonosít. Véleményem szerint ez a helység a mai Felsőtárkánnyal azonos, hiszen Felnémettel, Kerecsenddel és Tihamérrel szerepel egy íven, illetve határában felnémeti és ciglédi jobbágyságok bírnak extraneus szőlőket. A fent említettek okán nem valószínű, hogy az Egertől jó 15-20 kilométerre lévő, inkább Mezőkövesdhez közel eső Mezőtárkányról lenne szó. Hasonló probléma az ekkoriban létező két Bátor nevű falu többszörös összekeverése.³² Ezeket a korban Kis- és Nagybátor, illetve Felső- és Alsóbátor néven említik³³ ezek pontos egyeztetése is igen fontos ahhoz, hogy pontos képet kapjunk.

Az 1550-es defter sajnos meglehetősen hiányos, mivel a török közigazgatás még nem szilárdult meg a térségben, így sok település kimarad az összeírásból.³⁴ További probléma, hogy a névlistákon feltüntetett házas férfiakat megszámlálva, és ezt összevetve az összesített dzsizje-köteles háztartások számával szignifikáns különbség adódik (ld. bővebben a demográfiai elemzés részben). Szakály ezt a deftert korábbinak tartja, 1546 körülre datálja.³⁵ Véleményem szerint ennek a defternek az elkészítése az 1547-es béke utánra datálható, hiszen ekkor rögzítik a hódolt és magyar falvakat, így ekkor készülhetett ezek összeírása is.

Az 1570-es defter adatai hitelességének Bayerle által említett problémájáról fentebb már szóltam. Emellett azonban kitűnő forrás, az általam felhasznált anyagból ez említi a legtöbb települést, köztük rengeteg kis középkori falut, mely már ekkorra elpusztul, így helynévanyaga felbecsülhetetlen.

³⁰ *Bán Péter*: Dézsmajegyzékek... ua.

³¹ *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek. ua. 95., ill. 305.o.

³² ua. 90.o.

³³ *Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 63.o., ill. *Bayerle Gusztáv*: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan, 1998. 237-238.o.

³⁴ *Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák. ua. 5.o.

³⁵ *Bayerle G.*: A hatvani szandzsák. ua.. 9.o.

Vizsgálatom tárgyául öt náhije, azaz mai szóval járás adatait választottam, ezek a hatvani, a gyöngyösi, az egri, illetve a siroki és szarvaskői náhijék. Az ezekhez tartozó helységek listája és ezek adatai megtalálhatóak az 1.számú függelékben. A továbbiakban minden felhasznált adatom a fent említett négy forrásból származik, ahol ezt nem jelölöm másként.

Vizsgálatom tárgyául öt náhije helységeit emeltem ki az 1570-es defterből, melyek a hatvani, a gyöngyösi, az egri, a szarvaskői, és a siroki. Választásom azért ezekre esett, mert ezek központi területei a szandzsáknak, így kevesebb bennük az óhajdefter, illetve jól feltérképezettek, mivel a Budára vezető út mentén helyezkednek el, amely nagyjából a mai 3-as út vonalát követte. Az 1570-es defter náhije-beosztása alapján öt körzetet alakítottam ki a településekből a könnyebb áttekinthetőség végett. A további vizsgálatok során ezt a beosztást alkalmaztam a források feldolgozásakor. Az egyes körzetekhez tartozó helységek és azok adatai megtalálhatók a dolgozatom függelékében.

A pusztásodás jelenségének vizsgálata

A pusztásodás jelensége szinte mindig előkerül, ha a török korról beszélünk, a jelenségről a következőt írja a Magyar történelmi fogalomtár: „a puszták véglegesen vagy több nemzedéknyi időre néptelenné és műveletlenné vált falvak voltak (...) A 16. sz. végétől a török háborús pusztítás megnövelte a puszták számát; egy évszázad alatt több alföldi megyében a korábbi települések 60-70%-ára. Népségük elpusztult vagy elmenekült”.³⁶ Ezek a telkek tehát nem feltétlen állnak hasznosítatlanul, a környező falvak lakossága több módon használja ezeket, ezért a török hatóságok pár akcse jövedelemmel jegyzik is őket a defterekben. Ezen területek birtokviszonyai rendkívül zavarosak, sokszor a magyar földesurak meg sem kísérlik kibogozni azokat, így nem számítottak különösebb jövedelemre belőlük a vizsgált időszakban, noha később megpróbálják, tehát nem mondanak le róluk teljesen.³⁷ Szakály szerint a pusztásodás nagymértékű, újratelepülés viszont csekély: „Míg a XVI. század „csak” megtizedelte a középkori településhálózatot, a századot lezáró háború már csaknem teljesen szétzúzta azt. Egyes délvidék megyékben a pusztulás teljes volt, de a háború a „szerencsésebb” hódoltsági területeken is elsöpörte a korábbi helységállomány mintegy 70-

³⁶ Bán Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomtár. Bp., 1989. II. 126.o.

³⁷ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás. ua. 407-408.o.

80%-át.”³⁸ Szakály vélekedéséből kiindulva, én azt vizsgáltam a térség életében tényleg ekkora kataklizma-e a török hadjáratok kora, elsősorban a XVI. századra koncentrálva, ám kitekintve a tizenötéves háború utáni időszakra is.

Elsőként azt vettem szemügyre, 1570-76-ban a helységek hány százalékát írják össze pusztaként, illetve ma mekkora hányaduk létezik. Ezt szemlélteti az alábbi táblázat, körzetekre is lebontva. Akkor tekintettem valamit pusztának, ha egyik összeírás sem említi, esetleg az egyik említi pusztaként, a másik viszont nem, desertának tekintettem továbbá természetesen azokat a helységeket, amelyek mindkét összeírás annak említi. Azokat a településeket, melyekben bármelyik irat lakosokat regisztrál, a másik viszont nem, lakottnak tekintek. Ma létező helységnek vettem minden települést, amelyet laknak, még ha közigazgatásilag nem is önálló napjainkban (például Kistálya, mely ma Andornaktálya része például).

1. táblázat

Körzet neve	összes település	ebből pusztá		ma létező helység	
Hatvani	43	20	46,5%	23	53,5%
Gyöngyösi	27	9	33,3%	19	70,4%
Egri	82	31	37,8%	49	59,8%
Szarvaskői	20	6	30,0%	13	65,0%
Siroki	23	12	52,2%	17	73,9%
Fentiek	195	78	40,0%	121	62,1%
összesítve					

Láthatjuk, hogy a kérdéses időpontban az összeírt helységek egy tetemes része pusztaként szerepel, azonban általánosságban megfigyelhető egyfajta regeneráció, hiszen a ma létező települések aránya lényegesen nagyobb, valahol több mint kétharmad. Ha körzetenként vizsgálódunk, rögtön szembeötlik a siroki körzet legmagasabb aránya. Okaként én az 1552-es hadjáratot valószínűsítem, hiszen a seregek egy része e járás környékén táborozott, ez okozhatta a lakosság nagyobb mértékű pusztulását vagy migrációját. Hasonló okot feltételezek a hatvani körzet esetében is. Itt az alacsonyabb arány magyarázata kettős, egyrészt több idő telt el, ez alatt bizonyos helységek újratelepülnek, másrészt kisebb

³⁸ Szakály Ferenc: Magyar adóztatás. ua. 407-408.o.

seregekről és rövidebb ostromról beszélhetünk Hatvan vára esetében. A legkevésbé Gyöngyös és környéke, illetve a szarvaskői körzet érintett, előbbinél a seregek hosszabb ott-tartózkodásának hiánya, utóbbinál a sok hegyi, főútvonalaktól távolabb eső falu lehet a magyarázat. Az egri körzet, ha kisebb egységekben nézzük, vegyes képet mutat, hiszen az Eger környéki falvak nagyobb mértékben pusztultak el, míg a távolabbiak kevésbé, e két folyamat együtt okozza a középre tendáló eredményt.

Következőekben megkísérlem a pusztásodás különböző periódusait felvázolni, három időszakra lebontva: 1547 előtti, 1547 és 1570-76 közötti, illetve 1576 utáni időszakra. 1547 előtt sajnos nem áll a kutatók rendelkezésére kellően részletes összeírás, ezért az egyik határ. A másik töréspont indoka, hogy 1570 körül válik békéssé a vidék, érnek véget a nagyobb hadjáratok, ülnek el a hadi cselekmények, csitulnak le a nagyobb népmozgások,³⁹ ezt csak a tizenöt éves háború szakítja meg egy időre.

Elsőként nézzük az 1549. évi állapotokat! A dézsmajegyzékből csak azokat a helységeket vettem figyelembe, amelyek az 1570-dikben szerepelnek, a táblázatban az látható, hogy ezekből hányat írnak le pusztaként. Azokat a helységeket, melyeket a dézsma nem, a defter viszont pusztaként említ, itt is feltüntettem, mint lakatlant. Azokat a helységeket, melyek nem szerepelnek az összeírásban pusztának vettem, kivételt téve Bélapátfalvával és Balatonnal, melyek bár nem szerepelnek egyik iratban sem, minden bizonnyal lakottak a korszakban.

2. táblázat

Körzet neve	összes	Puszták száma		Újratelepül 1570-re	
Hatvani	43	19	44,2%	2	10,5%
Gyöngyösi	27	11	40,7%	3	27,3%
Egri	82	42	51,2%	17	40,5%
Szarvaskői	20	7	35,0%	2	28,6%
Siroki	23	6	26,1%	0	0,0%
Összesítve	195	85	43,6%	24	28,2%

Láthatjuk, hogy már ebben az időszakban sem csekély a néptelen falvak száma. A korszak problémás voltát az adja, hogy nem tudni ebből hány falu pusztult el a töröknek

³⁹ Bayerle G.: A hatvani szandzsák ua. 10.o.

„köszönhetően”, és mennyit hagytak el már lakói korábban, esetleg melyek tűntek el a tatárjárás után, hiszen még ezeket is számon tarthatja a népi emlékezet, mint egykori települést. E probléma egyik lehetséges feloldása lehet annak vizsgálata, mikor említik utoljára mint települést ezeket a helységeket, azonban ez igen hosszadalmas és bonyolult munka volna, amely meghaladja jelenlegi kereteinket, emellett forrásaink szűkös volta is óvatosságra int e tekintetben. Tehát csak hozzávetőleges adatokkal rendelkezünk arról, hogy az 1544-es hadjárat milyen hatást is gyakorolt a népességre. Véleményem szerint létezik azonban egy mutató, amelyből mégis következtethetünk bizonyos tendenciákra. Ezt ábrázoltam a táblázatban is, nevezetesen a puszták újratelepülésének arányát. Ugyanis a lakosság az eseményeket túlélő egy része bizonyára visszaköltözött falujába, amelyből a seregek vonulása és portyázása elől menekült el. Az újra benépesült falvakban tehát bizonyosan a török hadjáráshoz kapcsolódó elnéptelenedést kell látnunk. Az hogy ez viszonylag rövid idő (21 év) alatt megtörténik, arra utal számomra, hogy a lakosság törekszik és képes is bizonyos mértékű regenerációra. A körzetekre lebontott adatok alátámasztják ezen állításokat. A hadjárat által érintett hatvani, gyöngyösi és egri körzetekben egyértelműen nagyobb a puszták aránya, ám az újratelepülések is igen aktívak. Különösen a gyöngyösi és egri terület kiemelkedő, valószínűleg ebben közrejátszik a török katonaságtól való nagyobb távolság, a hatvani kerület arányai ezért lehetnek alacsonyabbak. A szarvaskői körzet érintettségét a nyugati szélére eső falvak magyarázzák, ezek szintén jó arányban települnek újra, míg a siroki terület pusztái valószínűleg középkorban elpusztult egykori faluk, erre utal, hogy egyikük sem települ újra.

Tekintsük most közelebbről az 1570-es év adatait, különös tekintettel a puszták településekre. Az alábbi táblázat azt kívánja szemléltetni, az ekkori puszták hány százaléka pusztult el a két forrás közötti intervallumban, illetve később mennyi éled újjá. A táblázatban nem szerepel, de néhány 1547 előtt elnéptelenedett falu is benépesült később, illetve ekkor alapítják Nagyutat egy elpusztult falu lakói.⁴⁰

⁴⁰ Nagyutat egy elpusztult falu, Bodony lakói alapítják egy szintén elpusztult falu helyén a török engedélyével
ld. Bayerle G.: A hatvani szandzsák. ua. 118.o.

3.táblázat

Körzet neve	Összes település	puszták		1547-esek nélkül		újratelepül
Hatvani	43	20	46,51%	2	10,00%	0
Gyöngyösi	28	9	32,14%	1	11,11%	1
Egri	82	31	37,80%	6	19,35%	4
Szarvaskői	20	6	30,00%	1	16,67%	1
Siroki	23	12	52,2%	6	50,00%	3
Fentiek	189	78	41,3%	16	20,51%	9
összesen						

Az adatokból kitűnően látható Eger és környékének markáns érintettsége, illetve a siroki körzeté, amelynek magyarázata, hogy Ali pasa serege, amely Nógrád felől érkezik Eger alá 1552-ben, ezt a régiót is dűlja. A gyöngyösi és hatvani területek viszonylagos épségüket annak köszönhetik, hogy kevésbé estek a hadak útjába. A szarvaskői körzet kissé kevésbé pusztul valószínűleg az eldugottabb hegyi falvak miatt.

Abból, hogy jelentős mértékű az ismételten megtörténő benépesülés, az a konklúzió vonható le, hogy a lakosságnak nem pusztul el tragikusan nagy hányada, és a védettebb falvak, amelyeknek lakói elmenekültek, visszatérnek lakóhelyükre. Az egri és siroki körzetek nagyobb veszteségeit az Eger környéki falvak elnéptelenedése okozza, több, a vár közelében lévő pici középkori gyökerű falucska ekkor szűnik meg létezni, bár ezek egy része később, a 18. század folyamán újratelepül, illetve újratelepítik.

Ezután pillantsunk rá a törökkor hátralévő részére! Összehasonlítási alapnak a 18. század első éveit vettem,⁴¹ hiszen a törökkort túlélő falvaknak ekkor még létezniük kellett, de mára már vannak, amelyek eltűntek.

⁴¹ Ezen helységek azonosításához felhasználtam: *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975., illetve *Borovszky Samu*: Nógrád vármegye. Budapest, 1911., *Barsi János*: Magyarország történeti helynévtára: Borsod megye (1773-1808). Budapest, 1991.

4. táblázat

Körzetek	1570-ben lakott	18. század elején is	
Hatvani	23	20	87,0%
Gyöngyösi	19	18	94,7%
Egri	51	41	80,4%
Szarvaskői	14	12	85,7%
Siroki	11	11	100,0%
Összesen	118	102	86,4%

Talán meglepő lehet az eredmény, miszerint az ekkor lakott helyiségek tetemes hányada éli túl a török kort. Azonban ekkorra már némiképp változik a helyzet az '50-es évekhez képest. A lakosság megtanulja, hogyan és hova bújhat el a török elől, emellett az éhínségek is kevésbé sújtják, hiszen áttér a könnyebben mobilizálható állattenyésztésre, főleg a sertésenyésztés kerül előtérbe, mert a muszlim katonák vallási tilalom miatt nem hajtják el a kondákat, de adózniuk kellett a sertések után is.⁴² A lakosság tehát lényegesen jobban ellenállt a pusztító hatásoknak, értelemszerűen a falvak is hatékonyabban maradnak fenn. Az egri körzet kissé kivétel, s ezt az magyarázza, hogy a tizenöt éves háború eseményei (például Eger eleste, mezőkeresztesi csata) ezt a járást érintik a leginkább, azonban a számok még itt sem hasonlíthatók össze az 1552-es hadjáratok veszteségeivel. Itt elsősorban az Eger környéki középkori falvak (Szőlöske, Cigléd, Tihamér) elnéptelenedéséről van szó, ami az 1596-os ostrom egyik következménye. Az egri körzethez tartozik továbbá Mezőkövesd és térsége, amit a legmarkánsabban érint a század végi háború. A siroki és hatvani körzetek magasabb értékei szintén ennek tudhatók be.

Végezetül nézzünk egy összefoglaló táblázatot a falupusztulás korszakairól, amelynek segítségével áttekinthetjük a tendenciákat, és levonhatjuk a következtetéseink is. A táblázatban elpusztultként szerepel több helység, amely később újratelepül, viszont most engem az érdekelt, mikor mennyi falu néptelenedik el, tehát ezeket is beleszámítottam.

⁴² Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger, 1955. 5-6.o.

5. táblázat

Körzet neve	Elpusztult helység	1547 előtt		1547-1570		1576 után	
Hatvani	24	19	79,2%	2	8,3%	3	12,5%
Gyöngyösi	13	11	84,6%	1	7,7%	1	7,7%
Egri	58	42	72,4%	6	10,3%	10	17,2%
Szarvaskői	9	7	77,7%	1	11,1%	2	22,2%
Siroki	12	6	50,0%	6	50,0%	0	0,0%
Összesen	116	85	73,2%	16	13,7%	16	13,7%

A táblázat összesítő adataira pillantva rögtön szembeötlik az, hogy a török milyen mértékben pusztítja a vidéket az 1547-1570 és az 1576 utáni időszakban is. 1547-1570 közötti időszak nagyon kiemelkedő adat, hiszen amíg a másik kettő időszak esetében minimum 100 évről beszélhetünk, itt mindössze 21 év alatt mentek végbe a folyamatok.

Régiókra lebontva szinte pontosan követhetjük a török sereg útvonalát az adatok alapján. Az 1547 előtti időszak legfőbb érintettjei a gyöngyösi és hatvani körzetek, amiben a '44-es hadjárat bizonyítékát kell látnunk, még ha nem is elkülöníthetők a korábban elpusztult falvak. A szarvaskői körzet néhány falujának is ez okozhatta a vesztét, kevésbé az egri és siroki területek érintettek, hiszen a vár meglehetősen békét jelentett az itt élőknek.

Az 1547-1570 közötti időszak legtöbbet szenvedett területei éppen az egri, szarvaskői és a siroki körzetek, főleg Sirok környéke itt a veszteség megegyezik az előző akár 200 év veszteségeivel. A hatvani körzet lényegesen kevésbé érintett, csak néhány nógrádi falu esik áldozatául Alinak, míg a gyöngyösi is viszonylag épen vészeli át ezt az időszakot.

A törökkor további részét vizsgálva láthatjuk, hogy a lakosság már megtanulja, hogyan védheti meg magát, értékei egy részét és létfenntartásának fontos elemeit, de a század végi háború miatt a településpusztulás ugyanolyan mértékű, kissé kiugró adatok az egri és szarvaskői körzetek értékei, ezek magyarázatát a tizenöt éves háború eseményeiben vélem felfedezni.

Itt fontos megjegyezni, hogy ezen veszteségek nem feltétlenül jelentenek ugyanekkora arányú lakosságcsökkenést, hiszen a lakosság egy része elmenekülhetett az északabbra fekvő területek felé, vagy felhúzódhatott a védettebb hegyi falvakba, esetleg a végvárakba

szegődhetett. Mindemellett le kell szögezni, hogy ez az időszak valószínűleg számottevő lakosságsökkenést is eredményezett, erre utal, hogy több falu soha nem települ újra. Ezek egy részét magyarázza, hogy a lakosok később sem költöznek vissza kevésbé védett területekre, hanem máshol keresik a boldogulásukat (erre tipikus példa Nagyút esete),⁴³ más részükben azonban arra kell gondolnunk, hogy a lakosság nagyobb része nem éli túl ezeket az éveket.

Demográfiai következtetések

A heves megyei területeken korántsem beszélhetünk olyan tragikus kataklizmáról, melyből a környék nem tér magához, ellentétben a Délvidékkel itt nem pótolhatatlan veszteségekről, és megyényi lakatlan területekről szólnak a források.⁴⁴

A lakosságszám ekkora mértékű és ilyen tragikus pusztulásról nem beszélhetünk ugyan, de több általános tendencia érvényesül. Ilyen például az, hogy a lakosságszám stagnálása, ellentétben Nyugat-Európával, ahol ebben az időszakban egyértelmű növekedésről beszélhetünk. Az állandó portyáktól fenyegetett lakosság a védhetőbb helyekre húzódik, így számottevően megnő a mezővárosok lakossága a vizsgált periódusban.⁴⁵

A konkrét települések lélekszámának meghatározása nehezebb feladat, mivel a források hiányosak e tekintetben, illetve keletkezésük célja sem a lakosságszám megállapítása, hanem elsősorban adóösszeírások. A dézsmákból és defterekből azonban becsülhető a népesség. Az íveken csak a családfőket tüntetik fel. Ez több problémát is felvet. Nem tudjuk például a török defterdárók mi alapján határozzák meg a családfőket, például hány éves kortól (a legtöbb szakirodalom szerint ez 15 év),⁴⁶ esetleg az számít annak, aki már önálló háztartást vezet, vagy más alapján esetleg. A családfőként összeírás feltételeinek megváltozása komoly különbségeket eredményezhet az egyes összeírások lakosságszámának kalkulálásakor, ahogy

⁴³ l. 40. számú lábjegyzet

⁴⁴ Engel Pál: A török dúlások hatása. ua., ill. *Für Lajos*: Magyar sors a Kárpát-medencében. Bp., 2001. 100-113.o.

⁴⁵ Bakács István: A török hódoltság korának népessége. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Bp., 1963. 117-118.o.

⁴⁶ Bayerle G.: A hatvani szandzsák. ua. 9.o , ill. Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 51-57.o.

erre Dávid Géza felhívta a figyelmet.⁴⁷ A dézsmában feltüntetett adatok esetében jobban körülhatárolható, kiket tekint önálló adózónak.⁴⁸

A lakosságszámot tehát csak becsülni tudjuk az összeírt családfők számának a segítségével. A demográfusok 4-5 főben szokták meghatározni egy-egy család létszámát,⁴⁹ ezzel egy jó közelítést kaphatunk. Én Bakács számításai alapján 5 fővel számolok családfőnként. A szerző korabeli nyugat-magyarországi összeírásokat vizsgált, melyben az összes családtagot feltüntették, így a lány és fiúgyermeket is. Ebből kalkulált egy körülbelül 5-5,2 fős átlag családonként, ezért ő a többi magyar területen is ezt a szorzót javasolja.⁵⁰ A következőkben az 1547-es defter, az 1570-es defter adatait hasonlítom össze az egyes településeken, illetve a nagyobb egységekben (náhijékben), kiegészítve és összevetve az 1549-es, illetve 1576-os dézsma adataival.

Az 1547-es defter kapcsán rögtön feltűnik, hogy rengeteg település hiányzik belőle, ennek az oka, hogy az oszmán adminisztráció ekkor még nem szilárdult meg kellőképpen a térségben.⁵¹ Álláspontom alátámasztásaként tekintsük a következő táblázatot, melyben összehasonlítottam a két defterben összeírt családfők számát.

6. táblázat

Körzet neve	1546-os defter	1570-es defter
Hatvani	653	1015
Gyöngyösi	447	1272
Egri	460	697
Siroki	172	136
Szarvaskői	275	143
Fentiek összesítve	2007	3263

Látható, hogy az 1570-es már részletesebb, szinte minden körzetben több adózó családfőt ír össze, kivéve az utolsó kettő, mely okát az 1552-es hadjárat pusztításában vélem megglelni. Az egri körzetet érintette ez a legmarkánsabban, azonban itt azért lett mégis több az adózó

⁴⁷ Dávid Géza: A simontornyai szandzsák. ua. 51-57.o.

⁴⁸ Illa Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. ua.

⁴⁹ Bakács István: A török hódoltság korának népessége. ua. 123-124.o.

⁵⁰ uo.

⁵¹ Bayerle G.: A hatvani szandzsák. i.m. 9.o.

családfők száma, mert a várat már jobban meg tudja szorongatni a török, így a környéket is intenzívebben képes adóztatni.

Az összeírás tartalmazza az egyes helységeken élő férfiak neveit, jelölve az esetleges köztük fenn álló rokoni kapcsolatokat (fia, testvére, sógora, apja), illetve családi állapotukat, ti. házas avagy nőtlen. Tartalmazza ezen kívül azt a népességszám szempontjából fontos adatot, hogy hány háztartás fizet dzsizjét, vagyis a török fejadót, melyet a nem muzulmánok fizetnek az államnak.

A dzsizjéből kikalkulált családszám, azonban a névlista alapján kalkulálttól (mely számításakor csak a házasembereket számítottam, mint családfőket) jelentősen eltér. Több helység esetében a második módszer két-két és félszeres népességszámot eredményezett, mint az adófizető egységek számbavételén alapuló. Ennek okát abban vélem felfedezni, hogy az adóterhek könnyítése és az ekkor már számottevő telekosztódás miatt több generáció él egy háztartásban, egy portán. A nagycsalád mint intézmény létezését a korszakban néprajzkutatók eredményei is megerősítik.⁵² Ez esetben, ha csak a dzsizje-köteles háztartások száma ismert és ebből kalkulálunk, helyesebb lenne az általános 4-5 fő családonként számítási módszer helyett, ez esetben a 8-10 fő háztartásonként aránnyal számolni, véleményem szerint ez realisabb végeredményt ad.

Konkrét példaként fel szeretném hozni Markaz esetét. Itt a névjegyzék szám szerint 13 házasembert említ, és 9 nőtlen férfit, mint a gazdák felnőtt fiait. A dzsizje köteles házak számát 8-ban jegyzi az irat. Nyilvánvaló valószerűtlen a 40 fős lakosság, hiszen ha csak a házasembereket és feleségeiket számítjuk, plusz a felnőtt legényeket az is 35 főnek adódik, ami nyilván lehet kevesebb, hiszen előfordulhatnak özvegyek a házas emberek között, azonban ha 30 személlyel is számolok, akkor is valószínűtlen a kor népesedési viszonyai között, hogy mindössze 10 gyermek vagy nő él 13 családban. Ha a 8 fős szorzóval számolunk, kijön a 64 fős eredmény, ami már lényegesen valósághoz közelebb állónak tűnik számomra.

Egy másik probléma, hogy a defterdárok és szandzsákbégek is meghamisítják az összesített adatokat annak érdekében, hogy minél kevesebb adót kelljen beszolgáltatni a Portának.⁵³ Ez azonban torzíthatja a számokat. Vannak helységek, ahol a szignifikáns eltérés magyarázata ez

⁵² *Ortutay Gyula (szerk): Magyar néprajzi lexikon. Bp., 1980. III. 684-685.o.*

⁵³ *Bayerle G.: A hatvani szandzsák. ua. 15.o.*

lehet. Máshol meglepően pontos az összeírás és a két szám egyezik (pl. Füzesabony, Nagytálya esetében).

A fent említett problémák miatt a népesség konkrét számára mindössze becslést tehetünk, azonban az összeírt családfők száma és ezek összehasonlítása rávilágít a kettős adózás rendszerének működésére is. Nézzük példának az 1547-es defterben és 1549-es dézsmában összeírt családfők számának összehasonlítását!

7. táblázat

Körzet neve	1547-es defter	1549-es dézsma
Hatvani	653	243
Gyöngyösi	747	511
Egri	460	1554
Szarvaskői	172	136
Siroki	275	264
Összesen	2307	2708

Látható, hogy a két összeírás összesített számadatai között nincs túl nagy differencia, így összehasonlíthatók a két forrás adatai. Ha azonban az egyes körzetekben összeírt családfők számát tekintjük már sokkal nagyobb különbségek adódnak. Elsőként a hatvani körzet adatait tekintve tűnik ez fel, itt ennek okát abban látom, hogy 1544 óta a hatvani vár török kézen van, ezért a dézsmaszedők kevéssé tudják adóztatni a környező falvakat. A gyöngyösi körzet esetében kisebb az eltérés, a vártól való nagyobb távolság miatt, míg az egriben a szignifikáns különbség oka Eger vára és annak jelentős vonzáskörzete, amit ellenőrzése alatt tart. A két utolsó körzetben a különbségek nem számottevőek, a szarvaskői körzet kicsit nagyobb differenciájának oka, hogy bizonyos falvai Hatvan felől könnyedén elérhetők. Ezekből az adatokból is látszik, hogy a kettős adóztatás rendszerében már ebben a korai időszakban megjelenik a két hatalom adóztatási körzetének elkülönülése, ám ez nem határolható el élesen, átfedik egymást a területeik.

Nézzük most azt, ez a helyzet miben változik 1570-76-ra!

8. táblázat

Körzet neve	1570-es defter	1576-os dézsma
Hatvani	1015	537
Gyöngyösi	1272	760
Egri	697	1752
Szarvaskői	136	194
Siroki	143	157
Összesen	3263	3400

Itt is nagyjából hasonló értéket mutat a két szám, tehát ezek is összehasonlíthatók, körülbelül arányosan szed adót a két adminisztráció. Az egyes körzeteket tekintve itt is hasonló különbségek tűnnek ki. Az alapvető tendenciák nem változnak, a két fél között nem cserél gazdát nagyobb erősség, így az erőviszonyok nem sokat változnak a térségben, bár a hatvani és a gyöngyösi körzeteknél markánsabbá válik a különbség. A kutatás egyik lehetséges folytatási iránya a tizenötéves háború utáni források hasonló szempontú vizsgálata, melyből megállapítható miként változnak az erőviszonyok Eger várának eleste után.

Nézzük akkor, ezekből az adatokból milyen konkrét népességszám adódik! Én Bakács István számításait alapul véve családfőnként 5 fővel számoltam a kalkulációm során,⁵⁴ így adódtak a következő eredmények 1547-49-re. (Az adatok főben vannak megadva.)

9. táblázat

Körzet neve	1547-es defter	1549-es dézsma
Hatvani	3265	1215
Gyöngyösi	3735	2555
Egri	2300	7770
Szarvaskői	860	680
Siroki	1375	1320
Összesen	11535	13540

Hangsúlyozni kell mindenképpen, hogy ezek nagyon bizonytalan számok, azonban mégis használnunk kell őket, hiszen a korszak ilyen vizsgálatához mindössze ezekkel a forrásokkal

⁵⁴ l. 50. számú lábjegyzetet

rendelkezőnk. Az kijelenthető, hogy a vizsgált területek körülbelül 11500-13500 fő körül mozgott, az egyes területeken adódó a két forrás közötti nagy eltérés okairól már szóltam.

Ez a szám némiképp módosul az 1570-es évekre, az ekkori adatokból a következők adódnak, az előzőleg ismerttetett módon számolva:

10. táblázat

Körzet neve	1570-es defter	1576-os dézsma
Hatvani	5075	2685
Gyöngyösi	6360	3800
Egri	3485	8760
Szarvaskői	715	785
Siroki	680	970
Fentiek összesítve	16315	17000

Itt valamivel nagyobb értékeket kapunk, és a két forrás összesített végeredménye is közelebb áll egymáshoz. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy ekkora, a drinápolyi béke hatására megszilárdulnak a két közigazgatás határai, a török defterdárok is hatékonyabban, részletesebben tudják elkészíteni az íveket. Véleményem szerint a fent vázolt indokok miatt ez a népességszám realisabb, tehát a térség lakossága 16-17 ezer fő körülre tehető.

Mint láhattuk a lakosság pusztulása nem számszerűsíthető a rendelkezésre álló források alapján, így más szempontokat keresve próbáltam meg tetten érni hogyan alakítja át a török a vidék és lakói életét.

A településhálózat átalakulása

A településföldrajz átalakulása lényegesen könnyebben tetten érhető a forrásokban. Több szerző megállapította már korábban,⁵⁵ hogy a török hatására védelmi okokból a lakosság elkezd a nagyobb településeket előnyben részesíteni, így a hagyományos magyar kis (10-15

⁵⁵ Bakács István: A török hódoltság korának népessége. ua. 117-118.o.

családos) falvak eltűnnek, viszont a jobban védhető, portyáknak kevésbé kitett mezővárosok, városok lakossága megnő. Ezt az állítást vettem tehát górcső alá e térség tekintetében.

Elsőként összehasonlítottam mekkora volt az átlagos településnagyság az egyes összeírásokban. Ezt szemlélteti a következő táblázat. A számítás során csak a lakott településeket vettem figyelembe, a pusztákat tehát ezúttal kihagytam.

11. táblázat

Forrás	Családfők száma	Lakott helységek	Átlagos családszám
1547-es defter	2307	83	27,8
1549-es dézsma	2708	79	34,3
1570-es defter	3263	109	29,9
1576-os dézsma	3400	77	44,2

Láthatjuk, hogy az átlagos településnagyság a defterek esetében nem számottevően változik, a dézsmaé viszont már 1549-ben is nagyobb, és a különbség csak növekszik 1576-ra. Ennek okát abban vélem felfedezni, hogy a dézsma alapvetően már török fenyegette területeken készül, így a dézsmaszedők nem jutnak el minden kis faluba, elsősorban a nagyobb, kevésbé eldugott helységekből próbálják behajtani a járandóságot.

Összességében ez alapján nem tűnik úgy, hogy a kistalvak eltűnnek, az átlagos faluméret nem sokat változik a vizsgált periódusban. Mindemellett számolhatunk azért falupusztulással, hiszen ahogy korábban említettem a második defter sokkal részletesebb, a török defterdárók már minden kis, eldugott falvat „felfedeznek” maguknak.

Vizsgáljuk meg közelebbről azt az állítást, hogy a mezővárosok lakossága megnő, ideáramlik a falvakból elmenekülő lakosság.⁵⁶ A vizsgált területek mezővárosai a Hunyadi-korban a következők voltak: Hatvan, Gyöngyös, Gyöngyöspata, Mezőkövesd, Pétervására, Pásztó és Nagytálya.⁵⁷ A defterek nem különítik el következetesen a mezővárosokat (oppidumokat), mindössze a város odaírásával utalnak rá, de ez nem pontos, több olyan helységet falunak jegyez az 1547-es defter, ami már a Hunyadi-korban kiváltságokat kap (pl.: Mezőkövesd). Hasonló a helyzet az 1570-es defter esetében is. Itt sem említik például Nagytályát vagy

⁵⁶ Erről a témáról bővebben: *Dávid Géza*: Hódoltsági városaink és népességszámuk alakulása a 16. században. In: *Buza János(szerk.): Gazdaságtörténet-könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Bp., 2001. 103-114.o.

⁵⁷ *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890.

Pétervásárát mezővárosként, holott a dézsmajegyzékek következetesen így nevezik meg azokat. A meghatározásukhoz tehát szerencsésebb a dézsmajegyzékeket felhasználni. A mezővárosokban összeírt családfők számát tüntettem fel a táblázatban, a településeket az összesítő táblázatban szereplő sorrendben szedtem.

12. táblázat

Oppidum neve	1547-es defter	1549-es dézsma	1570-es defter	1576-os dézsma
Hatvan	50	n.a	55	n.a
Pásztó	200	36	213	192
Gyöngyös	300	174	700	334
Gyöngyöspata	101	109	135	98
Pétervására	43	46	24	40
Mezőkövesd	28	n.a	56	107
Nagytálya	30	296	71	330
Összesítve	752	661	1254	1101

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy összességében a mezővárosok lakossága számottevően megnőtt, azonban ez nem volt egyenletes, bizonyos városok lakossága stagnált (például Pétervására, Hatvan), másoké pedig szinte duplájára nő (Gyöngyös). A markáns különbségek okait kutatva figyelembe kell vennünk több tényezőt. Hatvan stagnálása elsősorban az itt lévő állandó török helyőrségnek köszönhető, a pont előlük menekülő lakosság nyilván nem tartotta vonzónak a települést. Pásztó esetében a több dézsmafizetőből következtethetünk lakosságnövekedésre, hiszen e helység adatait a hatvani szandzsákbég birtokszerzés érdekében meghamisította.⁵⁸ Gyöngyös lakossága mindkét összeírás szerint gyakorlatilag duplázódik. Ennek a növekedésnek az oka a település viszonylagos biztonsága, és ekkoriban fellendülő gazdasága, jobbá váló regionális pozíciói. A névlistát végig nézve látható, hogy a Hatvan környéki és a város környéki falvakból is áramlik ide a betelepülő népesség, de az Alföldről is érkeznek új lakosok.⁵⁹ Gyöngyöspata lakossága stagnál, esetleg nem sokkal növekszik. Ennek oka, hogy egy nem túl sok lehetőséget nyújtó, inkább agrártelepülésről van szó, ami a török portyáknak is jobban ki van téve. Pétervására hasonló jellegű, Mezőkövesd azonban már növekszik a vizsgált időszakban. Nagytálya hasonlóan növekszik, hiszen

⁵⁸ l. 20. számú lábjegyzetet

⁵⁹ erről bővebben: *Szakály Ferenc*: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: *Havassy Péter, Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–178. o.*

számolni kell egy komoly migrációval Eger vára irányába, hiszen ez volt a török által még el nem foglalt egyetlen komoly erősség a térségben. Meg is figyelhető az Eger környéki falvak, és maga a város lakosságának növekedése.⁶⁰ A város maga nem jelenik meg a török összeírásokban, illetve a dézsmákban is csak részben, mivel püspöki magánbirtok, mely jövedelme a várat illeti annak fenntartása céljából, de több különböző jogú részből tevődik össze (Szabadhely, Theatrum stb.) és több módon adóztatják⁶¹

Végezetül megkísérlem megvizsgálni, valóban a kislefak tűnnek el a török hatására, mekkora településeket és hogyan érint a pusztásodás. Csak azokat a településeket vizsgáltam, melyek még az 1540-es években lakottak, de a 1570-es évekre elnéptelenednek. A korábbiakról sajnos nem vagy bajosan eldönthető, hogy középkorban eltűnt falvakról van szó, vagy tényleg a török elől menekülnek el lakosai. A két '50-es évekbeli forrás adatait átlagolva soroltam kategóriákba a falvakat.

13. táblázat

Családfők száma	0-5	6-10	11-15	16-20	21 felett	Összesen
Falvak száma	4	6	3	3	0	16
Százalék	25%	37,5%	18,75%	18,75%	0%	100%

Látható, hogy az a tézis, mely szerint a kisebb falvakat fenyegette az elnéptelenedés veszélye igaznak bizonyul a források alapján. A 10 család alatti népességű falvak voltak a leginkább érintve, de a 10-20 család közötti települések is tűntek el, tehát nem csak kifejezetten kicsi, hanem a korban általánosnak számító nagyságú helységek is. A nagyobb, 21 családnál több által lakott települések közül egy sem néptelenedett el, tehát a pusztásodás egyértelműen erősen összefügg a lakosság nagyságával.

Nézzük tehát arányaiban milyen településszerkezet rajzolódik ki az összeírásokból!

⁶⁰ Nagy József: Eger története. Bp., 1978. 51.o.

⁶¹ Dr. Szántó Imre: Eger város úrbéri és felszabadulási pere. In: Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. II. Eger, 1962. 346-347.o.

Összeírás	Összes lakott helység	1-10 család	11-20 család	21-30 család	31-50 család	51 fölötti család
1547-es defter	83	20,5%	36,1%	16,8%	20,5%	6,0%
1549-es dézsma	79	27,8%	27,8%	18,9%	12,6%	12,6%
1570-es defter	109	37,6%	32,1%	9,1%	10,0%	11,0%
1576-os dézsma	77	15,6%	31,1%	20,8%	15,6%	16,8%

A táblázatból kitűnően látható a mezővárosok és az egri vár környékének lakosságnövekedése, hiszen mindkét 1570-es évekbeli összeírásban nő az 51 család feletti települések aránya. Ennek ellenére a korban végig a kistalvák jellemzők, 20 család alatti népességgel, mind a defterekben, mind a dézsmákban ezek dominálnak. Érdekes jelenség, hogy a 21-50 család közti települések arányának eltérése a két defter között. Míg a dézsmákban nagyjából hasonló aránnyal szerepelnek ezek, a defterekben arányuk a felére csökken. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy a különböző adóalap,⁶² mivel a dézsmatelek alapon írja össze az adózókat, ezek száma nem változik 1547-1570 között, míg a defter érzékenyebb a lakosságváltozásra, hiszen fejadófizetés céljából személyenként ír össze. Tehát az ilyen nagyságú települések arányának csökkenését magyarázhatjuk a lakosságcsökkenéssel, ez megmagyarázná azt is, miért ugrik meg a kisebb települések aránya. Valószínűleg ezek a nagyságú helységek esnek leginkább áldozatul a portyázóknak, hiszen kevésbé védettek, de már elég nagyok ahhoz, hogy érdemes legyen kifosztani őket.

Láthatjuk tehát a források alapján, hogy bár a településszerkezet nem alakul át gyökeresen, a török elől menekülő lakosság a mezővárosokat előnyben részesíti, így ezek közül azok lakossága, melyek több szempontból is kedvező helyzetben vannak, valóban számottevően megnő. A kistalvák egy része valóban eltűnik, mivel a pusztasodás szinte kizárólag a 20 portánál kisebb településeket érinti, de az nem állítható, hogy ezek eltűnnek, hiszen ezután is

⁶² l. 4. oldal

megjelennek ilyen nagyságú helységek az összeírásokban. Ezek azonban már más okból vannak jelen, hiszen a portyák hatására keletkeznek az ennél eredetileg nagyobb falvakból.

Kijelenthető tehát, hogy a lakosságot és a településszerkezetet valóban megviseli a török időszak, ám nem olyan tragikus és helyreállíthatatlan módon, ahogyan azt Szakály idézett állításából gondolhatnánk. Ezen időszak hadjáratai megváltoztatták a vizsgált területek településszerkezetét, gyakran gyökeresen átalakítva azt, megtizedelve a lakosságot, ám érvényesül a lakosság önregeneráló és védelmi képessége, falvak települnek újjá, a lakosok megtanulnak együtt élni az oszmán uralommal, kitapasztalják a túlélés módjait. Ez mutatja számomra azt a hihetetlen emberi leleményességet és élni akarást, amely végül még ebben a korántsem egyszerű helyzetben is megtalálja a megmaradás módját.

Felhasznált források és szakirodalom

Bán Péter: Dézsmajegyzékek: 2. Heves- és Külső-Szolnok vármegye, 1549. Eger,1988.

Bán Péter (szerk.): Magyar történelmi fogalomtár I-II.. Budapest, 1989.

Barsi János: Magyarország történeti helynévtára: Borsod megye (1773-1808). Budapest,1991.

Bayerle Gusztáv: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvan, 1998.

Borovszky Samu: Nógrád vármegye. Budapest,1911.

Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest,1890.

Dávid Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982.

Dávid Géza: Hódoltsági városaink és népességszámuk alakulása a 16. században. In: *Buza Jenő(szerk.): Gazdaságtörténet-könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára.* Budapest, 2001. 103-114.o.

Engel Pál: A temesvári és moldvai szandzsákok török kori települései 1554-1579. Szeged,1996

Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre. História, 1999/8. 14-16. o

Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény,1968.

Fodor Pál: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: *Lengvári István (szerk.):*In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 195-208.o.

Für Lajos: Magyar sors a Kárpát-medencében. Budapest, 2001.

Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: A tudomány szolgálatában (Emlékkönyv Benda Kálmán 80.születésnapjára). Budapest,1993.

Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995.

Ila Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai. In: A történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics József). Budapest, 1957.

Káldy-Nagy Gyula: Magyarország török adóösszeírások. Budapest, 1970

Káldy-Nagy Gyula: A szandzsák-összeírások forrásértékéről. In: Keletkutatás 1992. ősz. 114-120.

Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963.

Lowry, Heath W.: Studies in defterology. Istanbul, 1992.

Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I.-II. Budapest, 1990.

Nagy József: Eger története. Budapest, 1978.

N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek: Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék. Budapest, 1960.

Ortutay Gyula (szerk.): Magyar néprajzi lexikon. Bp., 1980. III.

Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger, 1955.

Soós Imre: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975.

Sugár István: Az egri vár históriája. Budapest. 1991.

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.

Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Havassy Péter, Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–178. o.

Dr. Szántó Imre: Eger város úrbéri és felszabadulási pere. In: Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. II. Eger, 1962.

Velics Antal: Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1890

Függelék

1. számú függelék

A helységek listája és adatai

A ma is létező helységeket a mai nevükön említem, ez egyértelműen megfeleltethető, az egy Rózsaszentmárton kivételével ez 1911-ig Fancsal, az összeírás is így említi. A később összevont helységeket külön szedem. A helységeket abban a sorrendben közlöm, ahogyan az íveken szerepelnek.

1. Hatvani körzet	1547-es defter	1549-es dézma	1570-es defter	1576-os dézma
Hatvan	50	n.a	55	n.a
Szentkozma	n.a.	n.a	0	n.a
Hort	18	28	51	11
Szekeresmegi	n.a.	n.a	0	n.a
Vajasegyház	n.a.	n.a	0	n.a
Ecséd	12	9	31	28
Csány	40	0	21	21
Tótsány	n.a.	n.a	0	n.a
Rózsaszentmárton	n.a.	7	14	23
Jászárokszállás	56	n.a	88	n.a
Miske	n.a.	28	0	14
Jászszentandrás	n.a.	n.a	0	n.a
Pásztó	200	36	213	192
Muzsla	3	n.a	0	n.a
Tepke	n.a.	n.a	0	n.a
Nádasd	n.a.	n.a	0	n.a
Csontfalva	n.a.	n.a	0	n.a
Nagyréde	19	23	31	49
Kisréde	7	6	3	0
Visznek	n.a.	0	31	12
Zagyvaszentjakab	25	11	32	22

Filimes	0	n.a	0	n.a
Szúcsi	15	32	41	50
Nagybárkány	14	n.a	34	n.a
Pusztalmás	11	n.a	0	n.a
Kisbárkány	n.a.	n.a	0	n.a
Garáb	n.a.	n.a	0	n.a
Keresztúr	n.a.	n.a	0	n.a
Kisterenye	n.a.	n.a	9	n.a
Tas	29	26	7	10
Apc	31	28	32	73
Dancseri	41	n.a	12	n.a
Detrefalva	11	n.a	9	n.a
Mátraverebély	10	n.a	12	n.a
Nagybátony	7	n.a	14	n.a
Tótverebély	n.a.	n.a	0	n.a
Alsóbátony	n.a.	n.a	0	n.a
Lengyend	n.a.	n.a	0	n.a
Tar	36	n.a	54	15
Hasznos	18	9	21	17
Őrvár	n.a.	n.a	0	n.a
Ágasvár	n.a.	n.a	0	n.a
Lucin	n.a.	n.a	0	n.a

2. Gyöngyösi körzet	1547-es defter	1549-es dézsma	1570-es defter	1576-os dézsma
Gyöngyös	300	174	700	334
Encsi	0	0	0	n.a
Filep	n.a	n.a	0	n.a
Bene	0	n.a	0	0
Gyöngyöspüspöki	32	6	116	36
Gyöngyöspata	101	109	135	98
Fajszad	n.a	n.a	0	n.a
Adács	52	26	39	20

Gyöngyöshalász	41	17	64	41
Gyöngyössolymos	32	18	30	20
Gyöngyösoroszi	5	0	11	11
Karácsond	36	35	28	23
Halmaj	n.a	n.a	7	11
Vámosgyörk	26	14	35	27
Detk	14	5	10	17
Tarnóca	n.a	0	0	n.a
Gyöngyöstarján	20	43	29	25
Abasár	24	34	11	11
Benevár	0	n.a	0	n.a
Kalló	n.a	n.a	0	n.a
Markaz	16	0	0	n.a
Ugra	22	19	14	18
Nagyfüged	14	n.a	11	3
Kisfüged	n.a	n.a	0	n.a
Atkár	0	n.a	18	28
Visonta	12	11	7	30
Ludas	n.a	0	7	7

3. Egri körzet	1547-es defter	1549-es dézsmá	1570-es defter	1576-os dézsmá
Maklár	24	136	53	n.a
Keresztes	n.a	n.a	0	n.a
Pétervására	43	46	24	40
Ivád	8	n.a	0	n.a
Szihalom	11	n.a	11	n.a
Mezőszemere	n.a	n.a	9	n.a
Cserépfalu	n.a	n.a	10	50
Pázmánd	n.a	19	11	23
Bükkszenterzsébet	n.a	20	14	24
Vezekény	12	n.a	0	n.a
Bolya	9	8	0	n.a

Andornak	n.a	n.a	9	n.a
Kerecsend	19	25	13	n.a
Egerlövő	8	n.a	10	n.a
Alsóvata	n.a	n.a	8	n.a
Felsővata	n.a	n.a	8	n.a
Tard	n.a	n.a	25	99
Sarud	4	n.a	15	n.a
Kissarud	n.a	n.a	0	n.a
Déltelek	n.a	n.a	0	n.a
Besenyőtelek	n.a	0	7	n.a
Kömlő	n.a	27	28	60
Bogács	n.a	n.a	20	n.a
Pázsag	n.a	n.a	0	n.a
Alsóábrány	n.a	n.a	4	51
Felsőábrány	n.a	n.a	4	23
Leányfalu	n.a	n.a	0	n.a
Feldebrő	39	41	41	36
Csáli	n.a	n.a	0	n.a
Mezőtárkány	15	n.a	14	n.a
Márkegyház	n.a	n.a	0	n.a
Mezőkeresztes	43	n.a	29	83
Mezőkövesd	28	n.a	56	107
Füzesabony	12	n.a	8	n.a
Dormánd	5	9	0	n.a
Nagytálya	30	296	71	330
Kistálya	8	n.a	20	n.a
Árokpély	n.a	n.a	15	n.a
Négyes	11	n.a	9	n.a
Tilaj	n.a	n.a	0	n.a
Egerszalók	17	42	15	17
Egerszólát	n.a	4	0	n.a
Montaj	n.a	n.a	15	4
Újlőrincfalva	n.a	n.a	11	n.a

Magyarad	n.a	n.a	0	n.a
Egerfarmos	13	9	8	2
Szőke	n.a	n.a	0	n.a
Kisbuda	n.a	n.a	4	n.a
Demjén	18	12	6	n.a
Alsószólát	n.a	n.a	0	n.a
Novaj	n.a	11	11	n.a
Keresztespüspöki	n.a	n.a	13	n.a
Szentistván	n.a	n.a	0	n.a
Tibolddaróc	n.a	14	10	38
Szomolya	6	7	8	n.a
Egerbakta	n.a	n.a	13	n.a
Rozsnak	16	14	0	n.a
Bükkzsérc	n.a	n.a	5	n.a
Sály	n.a	6	5	24
Kápolna	17	n.a	16	n.a
Nagykompolt	n.a	n.a	0	n.a
Kiskompolt	n.a	n.a	0	n.a
Pusztaszikszó	n.a	19	4	n.a
Oszlár	n.a	23	5	19
Ostoros	n.a	115	2	n.a
Felnémet	44	367	0	342
Király	n.a	n.a	0	n.a
Vak	n.a	n.a	0	n.a
Szőlőske	n.a	52	0	85
Noszvaj	n.a	n.a	0	n.a
Felsőtárkány	n.a	39	0	45
Tihamér	n.a	133	0	203
Almagyar	n.a	n.a	0	n.a
Cigléd	n.a	56	0	44
Lakház	n.a	n.a	0	n.a
Tárkány	n.a	n.a	0	n.a
Korhi	n.a	4	0	3

Tálya	n.a	n.a	0	n.a
Beneház	n.a	n.a	0	n.a
Rasacs	n.a	n.a	0	n.a
Kórház	n.a	n.a	0	n.a
Eged	n.a	n.a	0	n.a

4. Szarvaskői körzet	1547-es defter	1549-es dézsma	1570-es defter	1576-os dézsma
Bélapátfalva	n.a	n.a	20	23
Balaton	n.a	n.a	21	42
Egerbocs	36	25	14	15
Mónosbél	n.a	n.a	8	3
Bekölce	n.a	31	10	20
Szúcs	25	13	8	6
Alsóbátor	n.a	7	11	13
Kisbátor	7	9	0	19
Szentdomonkos	26	22	12	10
Tipászó	n.a	n.a	0	n.a
Hevesaranyos	20	3	15	n.a
Butaj	n.a	n.a	0	n.a
Fedémes	10	6	6	n.a
Bükkszentmárton	n.a	n.a	5	6
Mikófalva	40	16	10	n.a
Ördögfalva	8	n.a	3	n.a
Sajóhídvég	n.a	n.a	0	n.a
Tarcsalikeresztúr	n.a	n.a	0	n.a
Magyarfalu	n.a	n.a	0	n.a
Buja	n.a	4	0	n.a

5. Siroki körzet	1547-es defter	1549-es dézsma	1570-es defter	1576-os dézsma
Verpelét	34	51	35	39
Tarnaszentmária	n.a	n.a	0	n.a

Kőkút	n.a	3	0	n.a
Domoszló	28	25	15	22
Kisnána	17	0	0	n.a
Felfalu	n.a	n.a	0	n.a
Vécs	n.a	0	0	n.a
Sírok	20	11	12	9
Szajla	31	22	7	14
Terpes	n.a	n.a	0	n.a
Kisfüzes	n.a	6	0	n.a
Váraszó	n.a	22	7	17
Erdőkövesd	n.a	24	11	23
Tarnalelesz	20	15	8	9
Egercsehi	9	16	7	13
Bükkszék	16	16	6	17
Posváraalja	22	14	0	n.a
Recsk	26	12	13	20
Nagyberek	12	8	0	n.a
Mátraderecske	27	14	15	11
Parád	13	5	0	n.a
Rácsfalu	n.a	n.a	0	n.a
Lak	n.a	n.a	0	n.a

2. számú függelék

Forrás: Fekete Lajos: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968.

3. számú függelék

Forrás: Sugár István: Az egeri vár története. Budapest. 1991. 63.o

